

Дригус М.Т. До проблеми становлення особистісної ефективності вчителя (ретроспективний аспект) / М.Т. Дригус // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво “Фенікс”, 2013. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 16. – С. 121-128.

Дригус М. Т. ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ВЧИТЕЛЯ (ретроспективний аспект)

УДК 159.92

Дригус М. Т. (м. Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ВЧИТЕЛЯ (ретроспективний аспект)

У статті вперше проаналізовано концептуальний підхід видатного вітчизняного вченого П. Г. Редкіна до вирішення проблеми становлення особистісної ефективності у професійній діяльності вчителя.

***Ключові слова:** особистість, вчитель, ефективність, саморозвиток, самоосвіта, самовдосконалення.*

Постановка проблеми. У непересічній вітчизняній психолого-педагогічній спадщині однією з невіданих і до сьогодні залишаються наукові здобутки видатного вітчизняного вченого П. Г. Редкіна. Тим часом йому належить перший досвід створення вітчизняного концептуального підходу до проблеми психології вчителя, його особистісної ефективності. Саме він репрезентує цей підхід у п'ятому номері журналу «Учитель» у 1863 році, оприлюднивши його в статті «Вік живи, вік учись!». Ця праця, незважаючи на півторастолітню часову дистанцію, і сьогодні вражає глибиною розв'язання вченим цієї проблеми, всеосяжністю й багатовимірністю її бачення. Показово, що розкриваючи своє бачення проблеми, він не малює уявний образ ідеального вчителя, а аналізує образ людини, що носить звання вчителя; розглядає кожного вчителя, але ні в якому разі не абстрактний ідеал. Отже, якою, за Редкіним, має бути людина, що вибрала професію вчителя? У той концепт, що його визначають у сучасній термінології як «професіограму вчителя», Редкін лаконічно включає триєдину складову: професійну підготовку, покликання та потребу вчителя в подальшій самоосвіті. «Молодий вчитель, належним чином підготовлений до свого звання, що є разом з тим і його покликанням, не може не відчувати в собі потреби подальшої самоосвіти» [1, с. 225]. Звертає на себе увагу смислова місткість професійного образу вчителя, у якому він підкреслює якісну його характеристику – «належним чином підготовлений», а також єдність учительського звання як статусу й покликання до нього, і не просто їх єдність, уважає Редкін, але й невіддільна тотожність – учительське «звання, яке є разом з тим і покликання» (курсив наш. – М. Д.). І тільки ця органічна єдність іманентно зароджує в учителя потребу свого професійного самовдосконалення, тільки в цьому випадку, підкреслює вчений, молодий учитель «не може не відчувати в собі потреби подальшої самоосвіти». Потребово-мотиваційній сфері в професійній діяльності вчителя П. Г. Редкін надає величезного

значення. Він говорить не просто про необхідність наявності потреби, про її «збудження», але й необхідність більш значущу – її «підтримки»: «*Бажання і надія, – пише вчений, – виконати насправді все, що він передумав в умі своєму і що перевідчував у своєму серці, збуджують і підтримують у ньому цю потребу*» (курсив наш. – М. Д.) [1, с. 225]. Як видно з наведеного вище, у потребово-мотиваційний контекст професійної діяльності вчителя вчений включає і її якісний, результативний аспект: «бажання і надія виконати насправді все». Тож саме прагнення вчителя до найбільш ефективного професійного результату і лежить в основі, за Редкіним, у «збудженні та підтриманні» потреби в ньому.

Цікавий і ракурс розгляду Редкіним у професійному самовдосконаленні вчителя потребового й зобов'язувального (рос. *долженствованного*) аспектів у їхній нерозривній єдності. «Для вчителя, – уважає вчений, – що не піддається ніякій самоомані, потреба подальшої самоосвіти є також і необхідністю» [1, с. 226].

Як вишукано вчений подає таку найважливішу психологічну характеристику потреби, як її ненасичуваність! У професійній підготовці вчителя, формуванні ним номінативної, знаннєвої, уживаючи сучасний концепт, компетентності він відводить чільну роль цій ненасичуваній потребі. «До самого вступу свого в учительське звання, – каже вчений, – він звик збирати скарби знань і тепер не може вже полишити цю прекрасну звичку, не може не йти вперед, скуштувавши від того плоду, який усе тільки збуджує апетит і ніколи не насичує його» [1, с. 225].

У цьому контексті П. Г. Редкін піднімає питання особливої значущості – про роль придбаного знання і застосовності, дієвості цього знання в професійній діяльності вчителя. Говорячи про рубіж переходу від оволодіння знаннями про вчительську професію до перших кроків у шкільному просторі, він зауважує: «Придбані ним досі знання залишалися в ньому мертвими; тепер же відкривається можливість застосувати їх. А лишень тільки починає він цей додаток, як уже зауважує, що ще дуже багато чого бракує йому; що він повинен віддатися весь своїй справі, щоб задовольнити, не говоримо вже ідеальні вимоги свого звання, але принаймні вимоги реальні, насущні» [1, с. 225].

Загубленою в часі залишається поставлена першим саме П. Г. Редкіним надзвичайно важлива і сучасна проблема ефективності початку професійного педагогічного шляху. Які моменти навколишнього життя значимі для вчителя, що потрібно включити в контекст його професійного життя, щоб він міг стати особистісно ефективним у своїй професії? Неоціненна заслуга П. Г. Редкіна в тому, що він першим у психолого-педагогічній науці не тільки поставив ці питання, висунувши їх у розряд значущих для професійного становлення, але й, найголовніше, розкрив у контексті парадигми «ефективність – деструкція» учительського професійного шляху. Учений говорить про «природних супутників», що супроводжують життєдіяльність учителя і повинні бути включені ним в актуальний потребовий її шар. «Навколо нього все йде вперед: життя, науки, мистецтва загалом і найближча йому, тісно пов'язана з його істотою, наука виховання й навчання, педагогіка й дидактика, зі своїми

початками і правилами, і з їхнім практичним здійсненням у методах і прийомах» [1, с. 225].

Відзначимо одну суттєву рису Редкіна як ученого у вирішенні поставленої ним тієї чи іншої проблеми. Це, з одного боку, – превентивність, запобігання деструктивній лінії, а з іншого – розкриття шляхів ефективного розв'язання певної проблеми. Так і в цьому випадку. Позначивши «природні супутники» вчителя, що неодмінно повинні бути в його життєвому і професійному просторі, він застерігає вчителя від можливих складнощів і з притаманною йому чіткістю показує, яку особистісну деструкцію породжує ухилення від них. «Не йти поруч з усіма цими природними супутниками його життя означало б залишитися позаду, усамітнитися, ізолюватися, утративши всяку надію наздогнати коли-небудь швидкий політ людства, яке все мчить без втоми в невидиму далечінь, на крилах думки; з утратою цієї надії втратити і віру в свої сили, і любов до свого покликання, – словом, усе, чим він живе і що його спонукає до дії» [1, с. 225].

Тут уперше П. Г. Редкін порушує проблему особистісної ефективності – неефективності. Страшна своєю руйнівною силою деструкція особистості, трансформується, уважає вчений, у такі три маркери особистісної неефективності: професійна та особистісна ізоляція, утрата надії, тобто втрата почуття особистісної ефективності та самодостатності. Учений виділяє дві результативні особистісної деструкції – утрату і віри у свої сили, і любові до свого покликання. Ці дві особистісні детермінанти ефективності значимі та статусні для життєдіяльності настільки, що вчений вважає їх всеосяжними – з одного боку, вони змістотворні, а з іншого – детермінують особистісний та професійний розвиток учителя: «словом, усе, чим він живе і його спонукає до дії». Як же запобігти професійній деструкції вчителя? П. Г. Редкін показує магістральний шлях розв'язання цієї проблеми.

Центральне місце в концептуальному підході П. Г. Редкіна займає проблема розвитку. Ідея розвитку, саморозвитку як іманентна сутність «прогресу людини» пронизує весь зміст його психолого-педагогічної системи. Примітно те, що ця ідея є домінантною і в кожному концептуальному підході вченого до тієї чи іншої проблеми, як і в заданому предметі розгляду – професійного становлення вчителя, його особистісної ефективності.

Уважаючи домінантною для кожної людини ідею «постійного прогресу», учений підкреслює особливу її значимість для вчителя: «Якщо взагалі свідоме життя немислиме, неможливе для людини без постійного прогресу, – підкреслює П. Г. Редкін, – то особливо немислиме без нього життя вчителя, прямим призначенням котрого є пробуджувати в інших таке ж свідоме життя; неможливе без невпинного зародження й розвитку нового життєвого зерна, без живого внутрішнього спонукання до саморозвитку та самовдосконалення, без постійного поступального руху вперед разом із загальним життям людства, що вічно розвивається» [1, с. 225]. Тут учений зримо дає містку характеристику прогресивних особистісних змін:

- динамічна, часова складова – безперервність: «постійний прогрес», «невпинне зародження і розвиток», «постійний поступальний рух»;

- якісна характеристика розвитку:

- розширення спектра розвитку – його нових ліній, «нового життєвого зерна»;

- наявність внутрішньої спонукальної детермінації – «живого внутрішнього спонукання»;

- спрямованість розвитку – «постійний поступальний рух уперед».

Показово, що вчений чітко задає парадигму прогресу і його вектор: від розвитку – до саморозвитку та самовдосконалення.

Сутнісною характеристикою професійної діяльності вчителя, його «прямим призначенням» та безпосереднім обов'язком учений вважає пробудження й активізацію стрижневих динамічних характеристик особистості, її спонукальних сил. Учений недвозначний у своїй позиції – він не говорить про зовнішню стимуляцію до розвитку, а ставить на чільне місце внутрішні спонукання до розвитку, саморозвитку та самовдосконалення.

Потребово-мотиваційне ядро особистості П. Г. Редкін ставить у центр перетину двох мегасистем: «Я – Я» особистість учителя і «Я – інші» в інтерсуб'єктній взаємодії вчителя. Сенсоутворювальною єдністю цих систем є «внутрішні спонукання», «внутрішня потреба» до саморозвитку та самовдосконалення. П. Г. Редкін вважає їх необхідним атрибутом професії вчителя, він підкреслює – *кожного вчителя*. «І так, – підкреслює вчений, – бажання і старання освічуватися, розвиватися, удосконалюватися слід розуміти як внутрішню потребу у кожному вчителіві, гідному називатися цим ім'ям...» [1, с. 225]. Звертає на себе увагу властивість П. Г. Редкіна проникати в сутнісний шар проблеми і гранично містко й лаконічно розкривати її. Подане вище розкриття концепту «внутрішньої потреби» яскравий тому приклад. Так, він говорить «бажання і старання», тобто емоційне ставлення вчений розглядає в нерозривній єдності з діяльнісним аспектом – особистісною активністю, спрямованою не на один, хоча і сутнісний бік діяльності вчителя, а на синтетичну єдність особистісного прогресу, а саме: «утворюватися, розвиватися, вдосконалюватися». Він надає величезного значення цій потребі в професії вчителя. «Хто не відчуває в собі цієї потреби, – вважає вчений, – той може зробити із себе що завгодно, але тільки ніяк не вчителя, не наставника юнацтва...» [1, с. 225].

У цьому зв'язку П. Г. Редкін виокремлює ті риси характеру, що пригнічують цю найважливішу в професії вчителя потребу. Учений чітко визначає особистісні якості, несумісні зі званням вчителя: «А хто мав цю потребу і придушив її самовдоволенням, самолюбством, пихою, суєтністю, користолюбством, усім, чим придушуються найкращі здібності, той продовжує носити тільки одне ім'я вчителя, той учитель – самозванець» [1, с. 225]. Підводні рифи на шляху до вдосконалення П. Г. Редкін розглядає різнопланово, причому звертає на себе увагу його прагнення містко його розкрити, не минаючи найгостріших кутів: «Найбільш украдливо, невидимо, несвідомо для вчителя, – підкреслює вчений, – діє згубно на його подальше самовдосконалення самовдоволення, між тим як в очах інших воно є

найочевиднішою ознакою невігластва, відсталості, придушення потреби і можливості саморозвитку» [1, с. 225–226].

Питанню «пригнічення потреби й можливості саморозвитку» учений приділяє особливу увагу. Він попереджає вчителя про небезпеку самовдоволення як такої особистісної якості, що блокує саморозвиток. Особистісну деструкцію, що її таїть у собі самовдоволення як для самосвідомості, так і для суб'єктної професійної активності, розкриває П. Г. Редкін зримо і містко. «У ту хвилину, коли вчитель скаже сам собі: “Я задоволений собою”, він зупиняється, каменіє, перестає йти вперед» [1, с. 226]. Звернемо увагу, як чітко вчений показує регрес руху в професійному становленні вчителя, яскраво передає етапи професійної деструкції вчителя, його особистісної неефективності – «зупиняється, каменіє, перестає йти вперед».

П. Г. Редкін першим порушує і розкриває проблему деструкції професійної самосвідомості вчителя. Він психологічно точно аналізує проблему Я-концепції, проблему самоствавлення вчителя в його деструктивному вимірі. П. Г. Редкін так формулює своє бачення цієї проблеми: «самовдоволення більше за все повинен остерігатися вчитель задля блага свого власного і своїх учнів; воно тим небезпечніше, що нападає на свою здобич крадькома і надзвичайно повільно оволодіває нею, перш ніж його жертва встигне схаменутися, або ж здебільшого зовсім не даючи їй часу усвідомити, зрозуміти своє страшне становище» [1, с. 226].

Психолого-педагогічна спадщина П. Г. Редкіна також є прикладом першої постановки проблеми результативності праці взагалі і вчительської зокрема. Проблема самоефективності в діяльності в сучасній психології міцно пов'язана з ім'ям А. Бандури та його теорією. Але антиципував цю проблему вітчизняний учений понад півтора десятиліття тому, і ось як прозоро він сформулював наступне: «Всіляка праця, що періодично повертається, може і повинна *все краще і краще розумітися, бути усе вправніше виконуваною, усе рясніше збагаченою* новими відкриттями, дослідженнями та спостереженнями, словом – усе більше й більше вдосконалюватися» (курсив наш – М.Д.) [1, с. 226]. Результативність праці, її вдосконалення Редкін визначає не тільки в плані її значущості, але і дає чітку констеляцію її ознак. Тут учений антиципував і проблему особистісної компетентності у професійній діяльності, що є такою значущою сьогодні. При цьому П. Г. Редкін звертає увагу вчителя на персеверативну особливість його професійної діяльності, на її циклічність, яка беззаперечно вимагає від учителя невідомого розвитку його професійної майстерності. «І праця вчителя повертається, повторюється періодично: лише тільки скінчиться для нього шлях, як уже знову він же починається; хто ж буде проходити знову колишній шлях тими ж кроками, якими проходив перш?» [1, с. 226].

П. Г. Редкін дає ґрунтовне розв'язання піднятої ним проблеми ефективності вчительської діяльності – його він бачить у єдності трьох систем освітнього простору: «учитель – навчання», «учитель – учні», «учитель – учитель». Розкриття вченим проблеми ефективності вчительської праці не

втратило свіжості і досі вражає багатогранністю бачення, проте донині залишається захованим у глибинному шарі фундаментальної вітчизняної спадщини. У даній П. Г. Редкіним характеристиці ефективності вчительської праці вчений виявляє себе не тільки як глибокий дидакт, але і як витончений психолог, здатний синергетично побачити всі багатопланові спектри освітнього простору в їхній єдності. Неухильне вдосконалення вчителем своєї майстерності він бачить у різноманітній єдності більш як одинадцяти його спектральних ліній.

Ми дозволимо собі виклад проблеми ефективності спектра «учитель – навчання», що його дав П. Г. Редкін, подати в дещо зміненому просторовому ракурсі. Учений підкреслює: «Це-бо повернення щорічних курсів навчання і містить у собі вимогу проходити його з новими учнями

- в оновленому вигляді,
- з більшою виразністю, ясністю і простотою,
- з великим знанням справи та практичним умінням,
- мистецтвом, тактом;

– знаходити у предметі, що викладається, нові сторони, з яких відкривалися б нові види, нові погляди на предмет...» [1, с. 226].

Як видно з наведеного вище, П. Г. Редкін показує вчителю чіткі стратегії удосконалення ефективності своєї праці. Проводячи аналіз цієї проблеми, учений тим самим ненав'язливо відводить учителя від проблеми можливої рутинності, жорстко структурованої ригідності вчительської праці, яку може спровокувати наявність у ній циклічності, повторюваних періодів у часовому аспекті функціонування системи «учитель – навчання». Звертає на себе увагу не імперативний, зобов'язувальний тон викладу П. Г. Редкіним проблеми, а пояснювальна манера об'єктивованих моментів навчання. Такий стиль розкриття П. Г. Редкіним проблеми робить його як об'єктивним, переконливим у своїй логіці, так і містким, точним та багатоплановим у сенсі змісту.

П. Г. Редкін органічно переходить на розгляд проблеми взаємодії в системі «учитель – учень». Циклічність навчання, звертає увагу вчений, повинна допомогти вчителю «дивитися на кожного нового учня, як на свіжий ковток кисню, як на іскру своєрідного розуму, здатного невпинно підтримувати світле, негасне полум'я, що вже раз возсіяло в душі наставника...».

Розглядаючи відносини у системі «учитель – учень», учений, як бачимо, включає в її розкриття абсолютно унікальний ракурс – це не тільки і не стільки прямий вплив у векторі «учитель – учень»: на чільне місце він ставить вплив у зворотному напрямку «учень – учитель», що надає його системі надзвичайної самотності.

Однак П. Г. Редкін не обмежується розглядом спектра «учитель – окремих учень», а й доповнює його аналізом у ракурсі «учитель – клас». За зовнішньою поетичною манерою викладу чітко проглядається бачення вченим суворої логіки аналізу проблеми ефективної вчительської праці. Адже вчитель дивиться «на кожен новий клас, у який перейшли разом з ним і учні його, як на вершину нової гори, з якої відкривається новий кругозір, що відновлює сили

провідника, приваблює погляд його новими краєвидами, незвіданими ще насолодами» [1, с. 226].

Тут ми бачимо дивовижне розв'язання проблеми, що стала однією із найгостріших у сучасному освітньому просторі – проблеми професійного вигорання вчителя. Водночас Редкін розглядає цю проблему не в негативній площині особистісної проекції – що робити вчителю із синдромом уже наявного професійного вигорання, а в абсолютно іншій – оберігання вчителя від нього. Він наочно подає продуктивний шлях її розв'язку – як охорону особистісних і професійних якостей учителя, що не дадуть йому «роздобути» собі це професійне вигорання.

Великий гуманіст П. Г. Редкін, для якого ідеали істини, добра і краси є «незгасними променями світла», уважає, що саме ці ідеали є дороговказом самовдосконалення вчителя. З властивою йому делікатністю постулювання найбільш важливих моментів професійного самовдосконалення вчителя учений говорить про важливу необхідність у ньому спонукально-мотиваційних тенденцій. Він підкреслює особливу значимість їхнього впливу у професійній діяльності вчителя і її продуктивності: «Але чи можна вчителю очікувати благословення згори, – риторично запитує учений, – *на ті святі години, які проводить він серед своїх учнів*; чи можна сподіватися, що вони все більше і більше будуть наближатися до світла істини, добра і краси, що осяває людину своїми незгасними променями, якщо сам той, хто повинен би вести їх до цього світла, побоїться його, не линути до нього всіма силами душі своєї?» (курсив наш – М.Д.) [1, с. 226].

Раніше вже вказувалося на унікальність розкриття П. Г. Редкіним проблеми ефективності діяльності вчителя через призму вектора впливу «учень – учитель». Учений ще раз підкреслює його значимість, переходячи до розгляду третьої детермінанти – системи «учитель – учитель». «Не тільки, втім, учні ставлять вчителя в необхідність йти все вперед і вперед, не зупиняючись ні на мить, але й товариші його, такі ж, як і він наставники юнацтва» [1, с. 226].

В цьому контексті П. Г. Редкін приділяє особливу увагу аналізу особистісної неефективності вчителя. Примітно, що учений розкриває цю проблему у двох площинах: «неефективний учитель у зовнішньому світі» і «неефективний учитель у внутрішньому його світі». Слід не замовчувати те, що недооцінювання когнітивного знання у професійному становленні вчителя має потужний деструктивний вплив. На цей факт звернув увагу П. Г. Редкін, і думки, висловлені ним, і сьогодні необхідні кожному, хто стає на свій професійний шлях. Їхня універсальність і точність оцінки не мають часових і професійних обмежень. Засвоєні вчасно, вони, безумовно, запобігли б професійній деструкції, незалежно від виду професії. Але особливу значимість мають вони для наставника зростаючого покоління – учителя. Думки П. Г. Редкіна, наведені нижче, точні й сучасні, ніби й немає між ними і сьогоднішнім днем дистанції у півтора століття років. Розглядаючи проблему в ракурсі «неефективний учитель – зовнішній світ», учений підкреслює: «У наше століття невгамовного суперництва, загального змагання, спробуй тільки якийсь учитель зупинитися, – і однолітки негайно випередять його так, що

скоро над його головою вибухне жахливе сучасне прокляття, що випаює на тілі людини невитравну ганебну пляму: «відсталий»! Горе відсталому вчителю! Ніякі зусилля його наздогнати тих, хто поспішає йти за часом, не будуть ніким визнані; не повірять йому й тоді, коли він, трудами надлюдськими, справді наздогнав би супутників, що випередили його» [1, с. 226].

П. Г. Редкін також аналізує ракурс «неефективний учитель – внутрішній світ». Не «зовнішні блага», матеріальне буття, а особистість учителя, його внутрішній світ – ось та домінанта, яка значима для вченого і є предметом його пильної уваги. Він, кажучи сучасною термінологією, піднімає проблему деструкції особистісної детермінації ефективності професійної діяльності. Про особистісну деструкцію неефективного «відсталого» вчителя Редкін пише з глибоким співпереживанням за професійну долю такого вчителя, яскравим аналізом якої намагаючись запобігти її появі в освітньому просторі. «Не кажучи вже про зовнішні блага, він позбудеться, – акцентує учений, – і того єдиного втішного внутрішнього блага, яке дається усвідомленням власної невинності і яке увінчується внутрішнім світом, що не потребує визнання з боку зовнішнього світу. Якщо в ньому не померло ще почуття власної гідності, то розпач мало-помалу згризе життя його; того ж учителя, що втратить поступово і це почуття, очікує дещо таке, що гірше всякого відчаю, – ницість, духовне самогубство» [1, с. 226]. Деструкція професійного шляху «відсталого», неефективного вчителя пов'язана, за Редкіним, і з деструкцією його життєвого шляху.

Цю гостру проблему П. Г. Редкін не тільки вперше підняв, але й розкрив взаємозалежність між ефективністю професійної діяльності вчителя та його особистісної деструкцією. Шлях до професійної результативності ефективного учителя, вважає вчений, – лише через невинний саморозвиток, самовдосконалення – дає комфортне буття внутрішнього світу «Я» особистості, захищеної від корозії особистісної деструкції.

Висновки. У статті розглянуті деякі питання концептуального підходу видатного вітчизняного вченого П. Г. Редкіна до розв'язку проблеми становлення особистісної ефективності у професійній діяльності вчителя. Ідеї вченого про становлення особистості вчителя як ефективного суб'єкта професійної діяльності мають велике значення і для сучасного освітнього простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Редкин П. Г. Век живи, век учись! / П. Г. Редкин // Учитель. – №5. – 1863. – С. 225–229.

Дригус М. Т. К ПРОБЛЕМЕ СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ УЧИТЕЛЯ (ретроспективный аспект)

В статье впервые проанализирован концептуальный подход выдающегося отечественного ученого П.Г.Редкина к решению проблемы становления личностной эффективности в профессиональной деятельности учителя.

Ключевые слова: личность, учитель, эффективность, саморазвитие, самообразование, самоусовершенствование.

***Drigus M. T. TO THE PROBLEM OF TEACHER'S PERSONALITY EFFECTIVENESS
(retrospective aspect)***

In the article for the first time the conceptual approach of outstanding native scientist P. G. Redkin to the solving of personality effectiveness formation problem in the teacher's professional activity is analyzed.

Keywords: *personality, teacher, effectiveness, self-development, self-education, self-improvement.*